

تاریخچه آرشیو در ایران

فاطمه صادقی‌پور بالانی

مقدمه:

اسناد تاریخی بخشی از محتویات بایگانی‌هاست که امروزه از مهمترین منابع پژوهشی است و شامل کلیه مکاتبات سلطنتی، فرمان‌ها، اسناد، معاهدات سیاسی، نوشته‌های اداری و دیوانی، گزارش‌های اقتصادی، فرهنگی، نظامی، اسناد قضایی، مالی و بخشی از مکاتبات خصوصی و خانوادگی می‌شود که به طور طبیعی در اثر فعالیت‌ها و عملیات اشخاص و سازمان‌ها بوجود آمده است. ملت‌های آگاه و هوشیار، آشنا و علاقمند به تاریخ و ملیت خود، همواره در جمع‌آوری و نگهداری اسناد خود کوشیده‌اند و برعکس جباران و طواغیت زمان در صدد حذف و امحاء اسناد و آثار مکتوبی که باعث رسوایی آنهاست، بوده‌اند. از میان گروه‌های پنجگانه منابع تاریخ، بی‌گمان بخش مدارک آرشیوی دارای اصالت و اعتبار بیشتری است زیرا هر سند اداری و دیوانی و هر فرمان و نامه رسمی که امروزه در اختیار ماست، با زمان و رویدادی خاص و حقیقی بستگی داشته و در نتیجه رابطه مستقیم و طبیعی بین اثر و مؤثر موجود است و محتوای آنها برپایه اعتبار و یقین و اصالت استوار بوده، و نه تنها دارای جایگاه ممتازی در درک و شناخت تاریخ و تحولات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، اداری، فرهنگی و نظامی یک جامعه، هستند، بلکه خاص فعالیت‌های اداری، مبتنی بر واقعیت و خالی از شایعه، دروغ، اغراض خصوصی و ملاحظه‌کاری‌ها هستند و می‌توانند اشتباهات، پرده‌پوشی‌ها، مجعولات، گزافه‌گویی‌ها و ملاحظه‌کاری‌های برخی تاریخ‌نویسان گذشته را هم روشن سازند. در حال حاضر، سال‌هاست که اسناد از انحصار در دایره اسناد مکتوب خارج گردیده

و با پیشرفت تکنولوژی‌های جدید، توجه به اشکال دیگر اسناد (غیرمکتوب) اعتبار ویژه‌ای یافته است.

اصطلاح‌نامه کتابداری، آرشیو و بایگانی را معادل دانسته چنین تعریف می‌نمایند: «کلیه سوابق، اسناد، مدارک تاریخی که توسط دولت یا یک سازمان دولتی یا اداره یا مؤسسه و یا تأسیساتی از این قبیل نگهداری می‌شود و نیز اسناد و مدارکی که خانواده یا فرد در ارتباط با کار خود تهیه و یا دریافت می‌کند و آنها را تحت نظر خود محافظت یا نگهداری می‌نمایند...» و این تعریف با کمی تغییر در عبارات در اکثر فرهنگ‌ها و لغت‌نامه‌ها آمده است با این تفاوت که بایگانی در حقیقت بستر و خاستگاه اصلی آرشیو است ولی عکس آن صادق نیست و تفاوت‌های اصلی آن با آرشیو بر اهل فن واضح و روشن است.^۱ با این تأکید که اسناد آرشیوی به لحاظ تاریخی دارای ارزش و اعتبار بیشتری است تا اهمیت و ارزش اداری و حقوقی. در برخی منابع کاربردهای مختلفی را برای اسناد آرشیوی ذکر کرده‌اند (علمی، سیاسی، حقوقی، اجتماعی، فرهنگی، هنری، آموزشی، جغرافیایی، جامعه‌شناسی و...) که علاقمندان برای کسب اطلاعات بیشتر می‌توانند به منابع مذکور مراجعه نمایند.

کارشناسان اسناد تاریخی را به چهار گروه عمده تقسیم کرده‌اند که هرکدام به نوبه خود به زیرمجموعه‌هایی قابل تقسیم است:

- ۱- اسناد مالی، قضایی و حقوقی
- ۲- اخوانیات (مکاتبات دوستانه و نامه‌های خانوادگی)

۳- سلطانیات (مکاتبات درباری یا مکاتبات شاهزادگان و پادشاهان)

۴- دیوانیات (نوشته‌هایی درخصوص مسائل و امور دولتی، کشوری و دستگاه‌های اجرایی و اداری)، اصطلاحات و واژگانی نظیر: منشور، حکم، فرمان، مثال، مخاطبه، تعلیقه، برات، خرد و... در این دسته اخیر قرار دارد که برای تفصیل هرکدام می‌توان به (کتاب مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی) تألیف سرهنگ دکتر جهانگیر قائم‌مقامی رجوع کرد. اسناد (موارد) آرشیوی، تقسیمات و تفکیک‌های متنوع و مختلفی دارد. از جمله:

۱- از نظر شکل (آرشیو مکتوب، آرشیو مواد شنیداری و دیداری، آرشیو نقشه‌ها، آرشیو دیسک‌های نوری و دیسک‌های رایانه‌ای)

۲- از نظر گستره مکانی (آرشیو منطقه‌ای) ملی، استانی، شهری و...)

۳- از نظر موضوع (خلیج فارس، دریای خزر، تاریخ طبیعی و...)

۴- آرشیو فردی یا جمعی و...

علی‌رغم تنوع و دامنه موضوع، رویکرد این نوشتار تاریخچه آرشیو در کشورمان می‌باشد.

تاریخچه آرشیو^۲ در ایران

رسم نگهداری اسناد و مدارک در ایران از

دیرباز معمول بوده و قدیمی‌ترین نوشته در این باره کتاب تورات است. در کتاب تورات^۱ عرض حال یهودیان به داریوش نوشته شده است و این عرض حال‌ها در کتابخانه بابل و قصر احتمالا (واقع در ماد) نگهداری می‌شد. کشف دو بایگانی اسناد اداری و مالی در تخت جمشید که یکی حدود سی هزار و دیگری هفتصد و پنجاه عدد لوح گلی^۲ با خط میخی بوده، وجود اسناد و نگهداری آن را در زمان هخامنشی تأیید می‌کند.

در هر حال هم در دوره هخامنشیان و هم در دوره اشکانیان آرشیو که آن را در آن زمان خزانه می‌نامیدند، وجود داشته است و آن طور که هرودیان نوشته: «احکام برای ولایات فرستاده می‌شد و ولایات نیز گزارش‌های کتبی به مرکز می‌فرستادند» و این گزارش‌ها در مرکز متمرکز و نگهداری می‌شد تا در هنگام ضرورت استفاده شود. یک محقق و باستان‌شناس روسی در شهر نسا^۳ واقع در شمال غربی عشق‌آباد دوهزار و پانصد سند مربوط به دوره اشکانی را کشف کرده است.^۴

ساسانیان هم مانند پیشینیان خود آرشیو داشتند. آرشیو اسناد سغدی کوه مغ که شامل نامه‌های سیاسی، گزارش‌ها، اسناد قضائی و غیره بودند، در شهر پنج‌کند در سوغدیان کشف گردیده. پادشاهان ساسانی وقایع دوران پادشاهی خود و گزارش‌های مهم کشور را به صورت مجموعه‌هایی بنام «سالنامه»^۵ ثبت و برای نگهداری آن نگهبان می‌گماردند. بعد از ساسانیان نگهداری از اسناد دیوانی و سلطانی یا راهنمایی‌های وزراء ایرانی در دستگاه خلافت مرسوم شد و محل نگهداری اسناد و مدارک را خزانه^۶ می‌گفتند که جزء دیوان^۷ رسائل محسوب می‌شد.

در دوره غزنویان نگهداری از اسناد مرسوم بوده و به خزانه اسناد، خزانه حجت^۸ و رئیس آن را دیوان‌بان^۹ می‌گفتند. در برخی منابع به استناد اینکه این سلسله پایتخت ثابتی نداشته‌اند، مرکز آرشیوی آنها را سیار دانسته و گفته‌اند که مدارک و اسناد را در سفرها همراه می‌برده‌اند. و این معنی را به سایر سلسله‌های مشابه (سلجوقیان، خوارزمشاهیان و ...)

تسری داده‌اند.

در دوره ایلخانان مراکز متعددی برای نگهداری مدارک و اسناد وجود داشته و سوادی از هر فرمان و یرلیغ برداشته و در دفتر مخصوص می‌نوشتند و دفتر را در خزانه نگهداری می‌کردند.^{۱۰} از جامع‌التواریخ مستفاد می‌شود که در زمان غازان خان مراکز متعددی برای نگهداری مدارک و اسناد ایجاد شده بود. در دوره جلایریان قسمت دفاتر و اسناد خود یکی از تشکیلات مهم دیوان بزرگ بود که به سرپرستی یک دفتردار و چندین منشی و کاتب اداره می‌شد.^{۱۱} و سمت دفترداری که در واقع رئیس آرشیو دیوانی بوده از آغاز دوره ایلخانی مرسوم و جلایریان نیز آن را تبعیت کرده‌اند.

در دوره صفویه نیز رونوشت کلیه ارقام و احکام و نشان‌ها و پروانچه‌ها و نامه‌ها و اسناد را در دفاتری ثبت می‌کردند که به آنها دفاتر خلود^{۱۲} می‌گفتند و محلی را که این دفاتر در آنجا نگهداری می‌شد انبار دفترخانه دیوان اعلی^{۱۳} و متصدی آنجا را دفتردار می‌نامیدند. محل آرشیو دولت صفوی ظاهراً در عمارت چهل ستون^{۱۴} بوده است. از فرمان‌های ثبت شده در تذکره‌الملوک و دستورالملوک مشخص می‌شود اسناد و مدارک، ارقام و احکام و فرمان‌های صادره برحسب موضوع، ناحیه و زمان تنظیم و نگهداری می‌شده و مشخصات و فهرست هر دسته از آنها را در دفتر یا اوراق جداگانه‌ای که به آن «سررشته»^{۱۵} می‌گفتند، ضبط و نگهداری می‌شد. از وضعیت آرشیو بعد از صفویه تا قاجاریه یعنی دوران زندیه و افشاریه اطلاعاتی در دست نیست.

در زمان فتحعلی‌شاه و جانشین او محمدشاه اسناد و مکاتبات و سواد فرمان‌ها در دربار پادشاه نگهداری و آرشیو جزء اداره بیوتات بود. یک جهانگرد فرانسوی به نام هومر دوئل (Homair de Hell) در سفرنامه خود می‌نویسد: «در زمان قاجاریه از هر فرمان و حکم و نامه، سواد روی کاغذهایی به قطع کوچک، که به آن فرد می‌گفتند، می‌نوشتند و آنها را روی هم می‌گذاشتند و مجموع فرمان‌ها و احکام و نامه‌های یک‌سال را

بین دو تخته چوبی می‌بستند و در گوشه‌ای نگهداری می‌نمودند»^{۱۶} و چون رسوم دیوانی دوره قاجاریه تقلیدی از مقررات و روش اداری دوره صفویه بود، می‌توان گفت که احتمالاً این روش در زمان صفویان نیز معمول بوده است. در زمان ناصرالدین‌شاه که رفته رفته دستگاه‌های اداری کشور توسعه یافت و سفیرانی به کشورهای دیگر فرستاده شدند، بر وظیفه و کار وزارت امور خارجه افزوده شد و به ناچار آرشیو سیاسی از آرشیو مالی و اداری جدا گردید. آرشیو سیاسی در وزارت امور خارجه و آرشیو مالی در دستگاه مستوفی‌الممالک قرار گرفت ولی باز ترتیب و روش صحیح و درستی برای نگهداری اسناد و نوشته‌ها نبود تا اینکه در سال ۱۳۱۷ قمری، (۱۲۸۷ خورشیدی) وزارت خارجه به تقلید از بایگانی کشورهای اروپایی بایگانی را مرتب و مدون نمود.^{۱۷} اما سفارتخانه‌های ایران در کشورهای اروپایی هنوز بایگانی ثابتی نداشتند به این معنی که هرگاه سفیری مأموریتش تغییر می‌یافت همه مدارک و اوراقی را که در مدت مأموریت خود برحسب ضرورت فراهم آورده بود با خود به محل مأموریت جدید می‌برد و سفیر بعدی مجبور بود بدون داشتن کوچک‌ترین مدرک و سابقه‌ای کار خود را شروع کند و بتدریج که با مسائلی روبرو می‌شد سوابق آن را از تهران می‌خواست. بدین ترتیب وظیفه مستمر و سنگین وزارت خارجه، تهیه رونوشت از اسناد و سوابق و ارسال برای سفر بود و این کار بارها تکرار می‌شد.^{۱۸} بعد از استقرار حکومت مشروطه و تقسیم امور کشور به چندین وزارتخانه هر وزارتخانه اسناد و مکاتبات و مدارک خود را نزد خود نگهداری می‌نمود و این روش تا به حال نیز برقرار است.

در واقع از زمان مشروطیت بود که فکر ایجاد یک نظام آرشیوی و مدیریت اسناد به وجود آمد. به عقیده دکتر هربرت انجل (Herbert Angel) اولین اقدام در این مورد در ایران به وسیله یک هیئت بلژیکی - فرانسوی که برای اصلاح نظام گمرکی ایران استخدام شده بودند، شکل گرفت. این هیأت که در فاصله سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۳۰۹ شمسی

در ایران مشغول کار بود، با فعالیت خود یک نظام بایگانی اسناد گمرکی ایجاد کرد. هم‌چنین در سال ۱۳۰۴ شمسی به پیشنهاد وزیر مالیه وقت کنفرانسی از مقامات رسمی ایران تشکیل و موافقت شد که براساس روشی که هیأت مذکور ایجاد کرده بود، توصیه‌هایی به سایر مؤسسات و دوائر رسمی شود.^{۲۲} اما چنین روش کلی از همان ابتدا در همه ادارات به وجود نیامد. در سال ۱۳۰۹ شمسی برای اولین بار، اداره یک مرکز اسناد دولتی در تصویب‌نامه هیأت وزیران جامه عمل پوشید و براساس آن کلیه اسناد سال‌های قبل از ۱۲۸۸ شمسی شامل قراردادها، امتیازات و اسناد ایجاد هرگونه مؤسسه دولتی یا سهام مربوط به دولت، قباجات، خالصجات و غیر آن به استثنای عهدنامه‌های سیاسی از ادارات جمع‌آوری و به اتاقی که وزارت مالیه در کاخ گلستان در نظر گرفته بود، منتقل شد تا در وضع بهتری نگهداری شود. جمع‌آوری این اسناد، هسته اولیه آرشیو ملی ایران به شمار می‌آید. در سال ۱۳۲۹ شمسی وزیر دارایی وقت پیشنهاد تدوین قانونی درخصوص تنظیم و ترتیب اسناد و صلاحیت امحای اوراق زاید را پیشنهاد کرد که به علت نارسا بودن لایحه، به مجلس ارائه نشد. هم‌چنین در سال ۱۳۳۳ به ابتکار مؤسسه علوم اداری تهیه و پیشنهاد لوایح سه‌گانه تأسیس آرشیو ملی - امحای اوراق زاید و بایگانی دولتی صورت گرفت اما هیچ یک به مرحله اقدام نرسید. نخستین لایحه دولت به منظور کسب مجوز قانونی برای امحای اوراق زاید در سال ۱۳۳۵ به مجلس سنا ارائه شد این لایحه که با عنوان قانونی راجع به از بین بردن نوشته‌ها و امحاء اوراق غیرقابل استفاده موجود در بایگانی‌ها و ادارات مستقل و بنگاه‌های دولتی در وزارت دادگستری تهیه شده بود، موجب سوءظن و مخالفت سناتورها گردید. آنها معتقد بودند که اسناد با ارزش و بی‌ارزش لازم و ملزوم یکدیگر هستند و ممکن است با تصویب این قانون خسارات جبران‌ناپذیری از لحاظ فرهنگی، ادبی و تاریخی به کشور و شرح حال اشخاص وارد شود. این مخالفت‌ها باعث شد که به مدت

ده سال این موضوع مسکوت بماند. در سال ۱۳۴۱ با تشکیل شورای عالی اداری، موضوع حجم پرونده‌های راکد که با گسترش فعالیت دولت هر روز افزایش می‌یافت، مورد توجه کارشناسان امور اداری قرار گرفت. وضعیت نگهداری اسناد، علیرغم تمهیدات پیشین، هنوز بسیار نامطلوب بود مقدار قابل توجهی از پرونده‌ها و اسناد تاریخ ۱۵۰ ساله اخیر کشور در زیرزمین‌ها و انبارهای مرطوب و نامناسب به بدترین شکل روی هم انباشته شده بود و نه تنها قابل دسترس نبود بلکه بتدریج ضایع و غیرقابل استفاده می‌گردید به همین دلیل پیشنهاد شد مراکزی در تهران و شهرستان‌ها جهت نگهداری پرونده‌های راکد^{۲۳} ایجاد گردد. طرح ایجاد بایگانی راکد مشکلی را حل نکرد بخاطر اینکه نه ساختمانی وجود داشت و نه اسناد تفکیک شده بود. شکست طرح ایجاد بایگانی راکد و تفکیک و ارزیابی پرونده‌ها، روشن ساخت که این امور بایستی در یک سازمان واحد متمرکز گردد. از این رو تلاش سازمان امور اداری، استخدامی کشور در مقام متولی اسناد دولتی برای کسب مجوز قانونی به منظور تأسیس سازمان اسناد ملی ایران و تفویض امور اسناد دولتی به آن سازمان با عنوان آرشیو ملی ایران افزایش یافت. در سال ۱۳۴۸ خورشیدی دولت، قانونی برای تشکیل آرشیو ملی و مرکز اسناد به تصویب مجلس شورای ملی و سنا رسانید^{۲۴} تا اولاً کلیه اسناد و مدارک اداری، اقتصادی و فرهنگی کشور در یک جا متمرکز و ثانیاً از پراکنده شدن و از بین رفتن آنها جلوگیری به عمل آید. در تاریخ ۱۳۴۹/۲/۱۷ **مجلس شورای ملی** قانون تأسیس سازمان اسناد ملی ایران^{۲۵} را مورد تصویب نهایی قرار داد. که نقطه عطفی در تاریخ نگهداری اسناد و مدارک آرشیوی محسوب می‌گردد. اهداف سازمان عبارت بود از:

- ۱- جمع‌آوری و حفظ اسناد ملی ایران از دستگاه‌های دولتی، اشخاص و خانواده‌هایی که این گونه اسناد را در اختیار دارند. در سازمان واحد و نگهداری صحیح و اصولی اسناد و فراهم آوردن شرایط و امکانات مناسب برای دسترسی عموم.
- ۲- صرفه‌جویی در هزینه‌های اداری و استخدامی از طریق تمرکز پرونده‌های راکد

وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی و وابسته به دولت و ارزشیابی آنها به منظور امحای اوراق بی‌ارزش از طریق اجرای طرح «مرکز بایگانی راکد کشور».

- ۳- امحاء اوراق زاید. سازمان اسناد ملی به دلیل گستردگی کار، در برخی مناطق کشور واحدهایی را تأسیس کرده است. از جمله: مدیریت منطقه‌ای شمال غرب (به مرکزیت تبریز) - واحد غرب کشور (به مرکزیت همدان) و واحد جنوب (به مرکزیت کرمان).

مهم‌ترین مراکز آرشیوی ایران عبارتند از:
۱- مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی:

مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی، با واگذاری بایگانی به مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۷۲ رسماً راه‌اندازی شد و با در اختیار داشتن آرشیو اسناد مجلس شورای ملی و مجلس سنا (مجالس قانونگذاری پیش از انقلاب اسلامی)، از غنی‌ترین و در عین حال فعالترین آرشیوهای ملی، خصوصاً پارلمانی است. بهره‌برداری از این منابع ارزشمند تاریخی - که تا قبل از تاریخ مذکور چندان محل توجه نبود - در بسیاری از پژوهش‌های تاریخی -

سیاسی از سوی محققان و پژوهشگران و همچنین دانشجویان دوره کارشناسی ارشد در تدوین پایان‌نامه‌های تحصیلی خود، دلیل بارزی است بر اهمیت و اعتبار این مجموعه کم‌نظیر. این مرکز با دریافت اسناد و مدارک خانواده‌های رجال معاصر (و غیر آن) - از جمله حدود هفتاد و پنج هزار سند خانواده دکتر احمد متین‌دفتری، بر اثر بخشی خود افزوده است. مجموعه اسناد ملی مربوط به سیر قانون‌گذاری در ایران - از بدو تأسیس نهاد قانون‌گذاری در کشور - مهمترین اسناد این مجموعه را تشکیل می‌دهد.

مرکز اسناد و مدارک کتابخانه مجلس شورای اسلامی از چهار بخش ذیل تشکیل شده است:

الف - واحد اسناد ملی و تاریخی، شامل:

- آرشیو مجالس شورای ملی، سنا و مجلس شورای اسلامی (تمامی ادوار) که شامل مشروح مذاکرات و نیز مجموعه‌های ارزشمند نامه‌ها، فرمان‌ها، قراردادهای امتیازنامه‌ها، اسناد مالی، قباجات، وقفنامه‌ها (از جمله ده هزار سند شخصی عبدالحسین میرزا فرمانفرمایان)، مجموعه فرمان‌های ناصرالدین شاه در جنگ هرات از جمله مدارک مهم این مجموعه می‌باشد.

- نامه‌ها و فرمان‌های مربوط به مقطع تاریخی مشروطیت و بعد از آن: از جمله نامه‌های آیات اعظام سید ابوالحسن اصفهانی، میرزای نائینی و شیخ عبدالکریم حائری به مجلس در معرفی پنج عالم آگاه به مقتضیات زمان تحت عنوان، «مجتهدین طراز اول» در تطبیق مصوبات مجلس با شرع مقدس اسلام.

- اسناد مربوط به بیست و چهار دوره قانونگذاری مجلس شورای ملی و هفت دوره مجلس سنا، شامل اعتبارنامه‌ها، عرایض و شکایات مردم، اسناد مربوط به انتخابات، کمیسیون‌ها، لوایح، طرح‌ها، کارپردازی مجلس، بودجه‌های تخصیص یافته به دولت، مجلس مؤسسان اتحادیه بین‌المجالس و ...

- بخشی از اسناد مربوط به عرایض مجلس شورای اسلامی.

ب - واحد دیداری و شنیداری:

درب‌گیرنده بیش از ده هزار قطعه عکس‌های دوره قاجار (سلاطین، رجال، ابنیه و امکانه تاریخی و ...) مجلس شورای ملی، سنا، مؤسسان و شورای اسلامی و ... نیز نوارهای ریلی مشروح مذاکرات ادوار مختلف، ۱۲۰ حلقه فیلم مربوط به سمینارها، بازدیدها و حدود ۱۰۰ نقشه تاریخی ایران و جهان.

ج - واحد اسناد سازمان ملل:

کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از بدو تأسیس سازمان ملل متحد، بعنوان یک کتابخانه «واسپاری» تمامی منابع سازمان را به سه زبان انگلیسی، فرانسه و عربی دریافت می‌دارد و بی‌هیچ محدودیتی در اختیار متقاضیان قرار می‌دهد.

د - واحد گزارش‌های دولتی:

شامل بیش از ۱۲ هزار نسخه در موضوعات و مباحث مختلف از جمله: آمارنامه‌ها، گزارش عملکرد و فعالیت‌ها و تک‌نگاشت‌ها، سالنامه‌ها، قطعنامه‌ها، گزارش سمینارها کنفرانس‌ها و ... می‌باشد که از سازمان‌ها، دستگاه‌ها، ادارات و وزارتخانه‌های دولتی، مراکز فرهنگی هنری، اقتصادی و ... دریافت می‌گردد.

این مرکز کم‌نظیر اسناد و مدارک، با بهره‌گیری از کارشناسان متبحر و مجرب خود و محققین و پژوهشگران، در حوزه نشر و اطلاع‌رسانی نیز قدم‌های مهمی برداشته است که از آن جمله می‌توان به کتاب موارد ذیل اشاره نمود: اسناد اروپائیان و مجلس (۴ جلد)، امتیازنامه‌های عصر قاجار، پژوهش اسناد مربوط به وضعیت عدلیه، اسناد مربوط به دوره اول مجلس شورای ملی، اسناد مربوط به دوره مشروطیت (انجمن‌های ایالتی و ولایتی)، اسناد مربوط به دوره مشروطیت (کرمان و بلوچستان) / کردستان و ...

۲- اداره کل آرشیو وزارت امور خارجه:

در این آرشیو از زمان فتحعلی‌شاه و اولین وزیر امور خارجه‌ی وی - میرزا عبدالوهاب نشاط (معمدالدوله) - کار گردآوری اسناد روابط خارجی با نظم و ترتیب بیشتری انجام پذیرفته به طوری که از آن زمان تاکنون مجموعاً حدود سی میلیون برگ سند^{۲۶} در آرشیو وزارت امور خارجه جمع‌آوری شده و یکی از مجهزترین

آرشیوهای کشور است و دارای بخش‌های رایانه، میکروفیلم، ضدعقونی، مرمت و ... بوده، مجهز به دستگاه‌های پیشرفته می‌باشد. از این اسناد به همت دفتر مطالعات سیاسی، کتاب‌های زیادی چاپ و منتشر گردیده و تعداد زیادی نیز در دست چاپ یا تدوین^{۲۷} می‌باشد. همچنین حدود ۵۰۰ جلد کتاب خطی و چاپی نفیس و مجموعه‌های دستنویس شامل اصل مکاتبات، سفرنامه‌ها، سواد مکاتبات، رسائل و گزارشات در این وزارتخانه نگهداری می‌شود که بعضی از کتب خطی مذکور، جزء نسخ منحصر به فرد محسوب می‌گردد.

۳- خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران:

اولین مؤسسه خبری ایران است که از سال ۱۳۱۲ با عنوان «آژانس پارس»، در سال ۱۳۵۴، سازمان خبرگزاری پارس و پس از پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۶۰) با نام خبرگزاری جمهوری اسلامی به کار مشغول است. این سازمان از واحدهای تابعه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی است که بیش از ۴۰ دفتر نمایندگی در داخل و ۳۰ نمایندگی در خارج از کشور دارد. واحد عکاسی سازمان با بیش از ۲ میلیون فریم نگاتیو، غنی‌ترین و قدیمی‌ترین آرشیو عکس در ایران است، واحد میکروفیلم و میکروفیش دارای آرشیوی غنی از مهمترین روزنامه‌ها و نشریات کشور در طول شصت سال گذشته می‌باشد. اخبار و تحلیل‌های سیاسی، اقتصادی، هنری، تحقیقاتی و علمی و ... در قالب بولتن‌های مختلف و متنوع انتشار می‌یابد. بانک اطلاعات خبرگزاری در سال ۱۳۶۲ تأسیس و در حال حاضر بیش از پنج میلیون عنوان خلاصه خبر در کامپیوتر خود ذخیره کرده است.

۴- مرکز آرشیو و اسناد صدا و

سیمای جمهوری اسلامی:

هدف از تأسیس این سازمان - که مرکز آن در محل صدا و سیماست - گردآوری و نگهداری برنامه‌ها و اسناد و مدارکی است که یا به وسیله واحدهای سازمان تهیه شده و یا از خارج کشور خریداری یا اجاره گردیده است.

۵- سازمان اسناد ملی ایران:

این سازمان تنها سازمان قانونی آرشیوی

است که با هدف جمع‌آوری اسناد^{۲۸} ارزشمند و حفظ و نگهداری آنها و ارائه به پژوهشگران ایجاد شده است. سازمان مزبور زیر نظر سازمان امور اداری و استخدامی کشور و رئیس آن معاون رئیس جمهور است. از سال ۱۳۷۲، «پژوهشکده اسناد» این سازمان به منظور تحقق اهداف پژوهشی سازمان، بوجود آمده است.

ع مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی:

در اجرای احکام دادرسی انقلاب اسلامی، اسناد قابل توجهی از منازل مصادره‌ای به دست آمده بود که در اختیار بنیادها و نهادهای انقلابی (از جمله بنیاد مستضعفان) قرار داشت. در سال ۱۳۶۵، مؤسسه مذکور با مسئولیت ساماندهی به این اسناد و بهره‌برداری از آنها، شکل گرفت.^{۲۹} این اسناد عموماً، اسناد شخصی، نامه‌های خصوصی، خانوادگی (اخوئیات)، یادداشت‌ها و نوشته‌ها و اسناد فرهنگی، نظامی، اقتصادی، قضایی، حقوقی، سیاسی است که نزد رجال مملکتی پیدا شده و بخش اعظم آنها مربوط به عصر قاجاریه و پهلوی است. این اسناد شکل‌های گوناگون (عکس، نوار، اسلاید، صفحه، کارت پستال،

فیلم، کتاب، روزنامه، مجله، کاتالوگ، کلیشه، مهر، نشان، نقشه و لباس‌های خاص) دارد.

۷- آرشیو سازمان میراث فرهنگی کشور:

این مرکز در سال ۱۳۶۶ با ادغام مراکز اسناد فرهنگی و سازمان‌های قبلی و با هدف حفظ آثار و فعالیت‌های فرهنگی کشور شکل گرفت. حفاظت و نگهداری منابع موجود در این مرکز (مجسمه، لباس، سرامیک و...) ماهیتاً با اسناد مکتوب متفاوت است.

علاوه بر مراکز آرشیوی مذکور، مؤسسه‌ها و مراکز آرشیوی فراوانی در سطح کشور پراکنده‌اند که بسیاری از آنها ناشناخته مانده‌اند و تلاشی هم برای شناخته شدن ندارند و بعضی از آنها نیز اصرار بر ناشناخته ماندن دارند، از جمله این مراکز: مرکز اسناد انقلاب اسلامی (تجریش)؛ مرکز مدارک انقلاب فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (میدان بهارستان)؛ بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس وابسته به ستاد فرماندهی کل قوا؛ مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی (ره) وابسته به بیت معظم امام راحل (نیسواران)؛ مرکز اسناد ریاست جمهوری؛ مراکز هنرهای

نمایشی؛ آرشیو روزنامه‌های کثیرالانتشار، آرشیو صدای جمهوری اسلامی ایران و... شورای جهانی آرشیو (ایکا)

تشکیلات بین‌المللی آرشیو، در اجلاس سال ۱۹۴۸ میلادی یونسکو با هدف حفظ و حراست میراث مکتوب بشر بوجود آمد و دو سال بعد با برگزاری اولین کنگره بین‌المللی آن در پاریس رسمیت یافت و همین شهر تا به امروز مرکز این تشکیلات جهانی بوده است. اهم اهداف آن:

تهیه استانداردها، مقررات و روش‌های گردآوری و پردازش اطلاعات کمک به کشورهای در حال توسعه برای ایجاد پایگاه‌های اطلاعات و تبادل آن‌ها در سراسر دنیا تنظیم سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه در زمینه آرشیو گسترش آموزش کارکنان و کاربران آرشیوها در سال ۱۳۷۲ به همت و ابتکار پژوهشکده اسناد سازمان اسناد ملی ایران، شورایی به منظور تقویت همکاری‌های آرشیوی در سطح مدیران مراکز اسناد و آرشیو در تهران تشکیل شد. شورای مذکور پس از چند جلسه و به دلیلی پاره‌ای مشکلات تعطیل گردید.

پاورقی‌ها:

- ۱- الف) منابع ذهنی یا نقلی؛ ب) منابع باستان‌شناسی؛ ج) منابع تصویری و ترسیمی؛ د) منابع کتبی؛ ه) مدارک آرشیوی (مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی / غلامرضا فدایی عراقی - فصل اول)
- ۲- رج. به مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیوی / غلامرضا فدایی عراقی، صفحات ۲۹ و ۳۰.
- ۳- آرشیو از کلمه یونانی آرشیون (به معنای دفتر یا ساختمان اداری) مشتق گردیده است.
- ۴- کتاب عزرا، باب پنجم.
- ۵- در مورد چگونگی کشف و محتوای این الواح به گزارش‌های باستان‌شناسی جلد اول، مقاله آقای سیدمحدثقی مصطفوی رجوع شود.
- ۶- نام اصلی آن مهرداد کورت (شهر مهرداد) بوده و آرامگاه سلطنتی نخستین پادشاه اشکانی در آنجا قرار داشته است (ر.ک به مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی / دکتر سرهنگ جهانگیر قائم‌مقامی، ص ۳۰).
- ۷- مضامین کتیبه‌ها و الواح این آرشیو که با نگارش مخصوص پارتی نوشته شده، غالباً صورت حساب‌ها و اسناد و احکام معاملات و به اصطلاح اسناد کاربردازی سلاطین اشکانی است (شجاع‌الدین شفا: جهان ایران‌شناسی ج ۱، ص ۶۴۴).
- ۸- مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی / دکتر سرهنگ جهانگیر قائم‌مقامی، ص ۳۰.
- ۹- در ترجمه تاریخ عینی ضمن شرح وقایع زمان خلیفه القادر بالله چنین آمده است: «چون خطبه به آخر رسید بفرمود تا آن را نسخت کردند و به خزانه سپردند». (ص ۳۵۴).
- ۱۰- تاریخ بیهقی، صفحات ۵۴۳ و ۳۱۹: «سه بیک در رسید از منهبان، که بر خصمان بودند با مطلقها در یک وقت... امیر بخواند و گفت این مطلقها را پوشیده دارند... من بخواندم و کردم و به دیوان‌بان سپردم.»
- ۱۲- جوینی در جهانگشا آورده است: «... در باب تخفیف مؤن رعایا برلیغی فرمود، سواد آن که مثبت است در خزائن اوراج و اوراق...»
- ۱۳- دکتر شیرین بیانی - تاریخ آل جلابر، ص ۱۸۶.
- ۱۴- تذکره الملوک صفحات ۱۵۶ و ۲۳. بعنوان نمونه: «... دفاتر سنوات سابقه که همیشه رجوعی به آنها نبوده و بعضی اوقات رجوع می‌شده و در انبار دفترخانه مضبوط بوده، تحویل دفتردار و ضبط دفاتر مزبور با او بوده است.»
- ۱۷- حسن انصاری جابری در کتاب اصفهان نیم‌جهان، ص ۲۲ می‌نویسد: «... رقبات دفتری صفویه را که تشخیص قراء دولتی و اربابی و مرقومه را به درستی ربط می‌داد و در چهل ستون ضبط بود به زاینده افکنندند (یعنی افغانها).»

۱۸- رک به تذکره الملوک صفحات ۳۷، ۳۹ و دستورالملوک ص ۱۲۰. بعنوان نمونه در شرح شغل مستوفی سرکار غلامان دستورالملوک (و اندک اختلافی در واژه‌ها، تذکره الملوک) می‌نویسد: «شغل او این بود که با چند نفر محرری که دارد به ضبط سررشته مستغلات و اجارات و محصولات و... اقدام نمود.»

۱۹- مسافرت به ترکیه و ایران به دستور دولت فرانسه - جلد یکم، ص ۱۷۲ (نسخه فرانسوی).

۲۰- در نامه‌ای که میرزا نصرالله خان مشیرالدوله نائینی - وزیر امور خارجه وقت - به تاریخ رمضان ۱۳۱۸ قمری به میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله نوشته است، آمده: «... از پارسان، دفتر وزارت خارجه اصلاح و به طرز دفاتر فرهنگستان مرتب شده، چنانکه جنابعالی می‌توانید مطمئن باشید راپورت‌های سفارت آن جناب عالی مرتباً ضبط شده، زحمات جنابعالی در حال و آینده منظور خواهد بود» (اسناد میرزا ملکم خان، برگ ۳).

۲۱- مجموعه نامه‌ها و اسنادی که در خانواده‌های رجال قدیمی به دست می‌آید از این قبل است و مجموعه اسناد میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله نیز که سال‌ها سفیر ایران در کشورهای اروپایی بوده است به همین طریق فراهم آمده. در مورد این مجموعه باید دانست که مجموعه مذکور پس از مرگ او بوسیله همسرش به کتابخانه ملی پاریس اهداء شده و اینک در ده جلد در آن کتابخانه موجود است. مرکز اسناد دانشگاه تهران هم میکروفیلمی از این مجموعه دارد که بوسیله شادروان دکتر اصغر مهدوی، استاد آن دانشگاه به مرکز مذکور اهدا شده است.

۲۲- برای آگاهی از متن قانون به کتاب «اداره امور اسناد و فن بایگانی تألیف دکتر جعفر بوشهری» رجوع شود.

۲۳- برطبق این تصمیم ادارات موظف شدند: «دفاتر ثبت، اندیکس و اندیکاتور داشته باشند که سوابق تمامی مکاتبات محفوظ بماند.» این روش، هنوز هم در ادارات دولتی جاری است.

۲۴- قبل از تأسیس سازمان اسناد ملی ایران، تأسیس مرکزی در تهران برای نگهداری اسناد پیشنهاد شد تا بتدریج در شهرستان‌ها نیز شعباتی داشته باشد. طرح مرکز بایگانی را کد در سال ۱۳۳۳ پس از تأیید شورای عالی اداری به تصویب هیأت وزیران رسید اما به دلیل عدم تأمین اعتبار متوقف ماند. هم‌اکنون اسناد را کد پس از ارزشیابی، در محلی در جنوب شهر تهران (انبار دخانیات) در دو طبقه و هر طبقه به مساحت تقریبی ۲۵۰۰ مترمربع نگهداری می‌شود (مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیوی / غلامرضا فدایی عراقی، ص ۶۸).

۲۵- عمر نگهداری اسناد در هر کشور با کشورهای دیگر فرق دارد، مثلاً کشور بلژیک و سوئد صدسال را انتخاب کرده‌اند که ظاهراً بیشترین زمان در بین کشورهای است. در مقابل کشورهای آرژانتین و موریتانی پنج سال را، که کمترین زمان نگهداری محسوب می‌شود - پذیرفته‌اند. در هلند زمان ۵۰ سال و ایتالیا و ایران ۴۰ سال، در رومانی، انگلیس، یوگسلاوی و زئیر سی سال انتخاب شده است.

۲۶- این اسناد عبارتند از: الف) اسناد قدیمی ادارات مرکزی وزارت امور خارجه (حدود هشت میلیون برگ) ب) اسناد نمایندگی‌های سیاسی و کنسولی در خارج از کشور (حدود ۱۲ میلیون برگ) ج) اسناد جدید ادارات مرکزی وزارت امور خارجه (حدود ۱۰ میلیون برگ). قدیمی‌ترین سند در اسناد قدیمه مربوط به سال ۸۶۸ هـ.ق و کهن‌ترین سند از نمایندگی‌های سیاسی و کنسولی ایران مربوط به سال ۱۲۰۶ هـ.ق است.

۲۷- برخی از عناوین کتب منتشره: ۱- گزیده اسناد ایران و عثمانی در دوره قاجاریه (۶جلد): ۲- گزیده اسناد خلیج فارس (۲جلد): ۳- گزیده اسناد مرزی ایران و عراق (۱جلد): ۴- گزیده اسناد معاهدات دو جانبه ایران با سایر دول (۶جلد): ۵- گزیده اسنادی از روابط ایران با مناطقی از آسیای مرکزی (۱جلد): ۶- گزیده اسنادی از روابط ایران با منطقه قفقاز: ۷- مراسلات درباری آسیای مرکزی و قفقاز: ۸- روزنامه سفر خوارزم: ۹- نهضت مشروطه ایران: ۱۰- لرد کرزن در خلیج فارس: ۱۱- فهرست اسناد قدیمه وزارت امور خارجه: ۱۲- تاریخ روابط خارجی ایران در دوره اول مشروطه: ۱۳- تاریخ روابط خارجی ایران در دوره ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه: ۱۴- زندگی‌نامه وزرای امور خارجه: ۱۵- اسناد روابط ایران و افغانستان (۲جلد): ۱۶- اسناد روابط ایران و پاکستان: ۱۷- اسناد روابط ایران و مصر (۲جلد): ۱۸- اسناد روابط ایران و روس: ۱۹- اسناد روابط ایران و عراق: ۲۰- اسنادی از دریای خزر و مناطق شمالی ایران در جنگ جهانی دوم.

۲۸- این مرکز بیشتر به واحد پژوهش خود سازمان خدمات می‌دهد.

۲۹- تبصره ماده اول قانون تأسیس سازمان اسناد ملی، این اسناد را شامل کلیه اوراق، مراسلات، دفاتر، پرونده‌ها، عکس‌ها، نقشه‌ها، کلیشه‌ها، نمودارها، فیلم‌ها، نوارهای ضبط صوت و سایر اسنادی دانسته است که در دستگاه دولت تهیه شده یا به آن‌ها رسیده است.

روشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

منابع:

۱- دایرة المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی. سر ویراستار عباس حری. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۸۳۱.

۲- دیانی، محمدحسین. مقدمه‌ای بر آرشیو. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۷ (۱۹۶۹۳۵).

۳- روش‌های پژوهش در تاریخ، ج ۳. زیر نظر شارل ساماران و... [دیگران] ترجمه ابوالقاسم بی‌گناه و [دیگران]. مشهد: آستان قدس رضوی، معاونت فرهنگی، ۱۳۷۱.

۴- فدایی عراقی، غلامرضا. مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیوی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۷۷.

۵- قائم مقامی، جهانگیر. مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰.

